

# BİBLİYOGRAFYA

**Prof. Dr. Sabri F. Ülgener :** *İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri.* (Başlangıçtan 18. asır sonlarına kadar fikir ve san'at tarihi boyunca akislerle umumî bir tahlil denemesi). İstanbul 1951. 212 sahife, İktisat Fakültesi neşriyatından, No. 55.

Türkiye tarihi üzerindeki araştırmalar arasında, ihtiva ettiği problemlerin yeniliği ve metod hususiyetleri bakımından, üzerinde ehemmiyetle durulmağa değer bir kitap. Umumiyetle hikâyeci bir tarih anlayışının ve meslekî formasyon hususundaki dar ve kısır ölçülerimizin an'aneleri içinde yolunu bulmak hususunda müşkilât çeken genç tarihçi nesli için, yüksek bir sosyoloji ve felsefe kültürünün, hukukî ve iktisadî meselelere vukufun feyizli meyvalarını tattırarak onların müstakbel çalışmalarına yeni ufuklar açacak bir zengin eser.

Evvelâ müellifin tarih anlayışı üzerinde duralım:

Modern düşünce tarihinin son verilerini göz önünde bulunduran kültür ve zihniyet tarihile birlikte çalışmak lüzumunu duyan ihatalı bir iktisat tarihi... Yalnız burada tarihçi, iktisadî — teknik hususiyetlerin ve hukukî — politik münasebetlerin şekil ve maddesi altında, yaşayan canlı bir duyuş ve inanış dünyası ile bilhassa alâkadar olmaktadır. Filhakika, iktisadî faaliyetin hakikî âmili olan insanın zihniyetine ait hususiyetlerin, türlü tesirlerle izah edilebilecek birer "eser", olarak telâkki edildikleri takdirde dahi, birer tarihi varlık ve realite olarak tetkik konusu yapılmaya lâyık bir değer taşıdıklarına inanmak lâzımdır. Tetkik ettiğimiz eserde ise, ayrıca, bu zihniyet âleminin tarihî inkişafı üzerinde hakikaten "müessir", olan âmillerin başında yer aldıklarını göstermek için de büyük bir gayret sarfedilmiş bulunmaktadır.

Eserin böyle bir tarih görüş ve anlayışından hareket eden müellifi, *Max Weber* ve *Werner Sombart* gibi garph ilim adamlarının ve tarihçilerin kendilerine en yakın medeniyet çevrelerinde, Modern Kapitalizmin doğuşu ve inkişafı mevzuu üzerinde denedikleri ve verimli neticeler aldıkları çalışma plânını, bu güne kadar bu bakımdan henüz el atılmamış bir saha olarak kalmış olan Yakın — Şark Türk — İslâm dünyasına teşmil etmek istemiştir. Bu sebeple Prof. Ülgener'in tetkiklerini, Alman tarihçi mektebini tamamlayan *Weber - Sombart görüşünü memleketimiz iktisat tarihi literatürüne kazandıran* ve üstelik Türkiye tarihine ait orijinal

misallerle izah ve bu müellifler hakkında şimdiye kadar yapılmış olan tenkitlerden faydalanarak icra etmiş olduğu tâdil ve tashihlerle bu görüşü tekemmül ettirmiş olan ciddi bir deneme telâkki edebiliriz.

Bu sıfatla, eserin Weber-Sombart görüşünün sosyolojik ve felsefi karakterinin türlü faziletleri kadar, zaaf ve tehlikelerini de tevarüs etmiş olmasına şaşmamalıdır. Filhakika, müellifin kitabının giriş kısmında (Sf. 10) kayıt ve itiraf ettiği gibi, zihniyet meseleleri ile uğraşan araştırmacı, "pozitif tarih tetkiklerinin tamamı dışında değilse bile, onların daha ziyade sosyolojik bir toplu görüşe, geniş bir tarih felsefesi plânına bittiği problem ülkelerinde, teşbih caiz ise, sınır boylarında fikir ve kalem yürütmek zarureti ile karşılaşır. Bu, mevzuun hem hususiyeti ve hem kaçınılmaz zorluğudur....",

Demek ki, umumiyetle tarihçilerin anladıkları mânada bir tarih işçiliğinin bir az yadırgaması için türlü sebepler olan ve hakikî tarihten ziyade bir tarih felsefesi veya sosyolojisinin sistem ve terkip arayan zihin gayretlerine fazla yer vermeğe mütemayil bulunan bir tarih telâkkisi karşısındayız! Bu kabil bir tarihçiliğin nisbeten sağlam sentezlere ve izah kıymeti büyük umumî fikirlere ulaşabilmesi için, iyi etüd edilmiş bol malzeme stoklarına sahip olması ve bu malzemeyi yoğuracak olan kafaların kudretli bir temsil kabiliyetine malik bulunması lâzımgelir.

\*\*

Eser, isminden de anlaşılacağı veçhile, iktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meselelerini tetkik etmektedir. Dolayısıyla 16. asrın ikinci yarısından sonra başlayan ve bu itibarla Ortaçağın dışında kalması lâzımgelen bir devir bahis mevzuudur. Bununla beraber, müellife göre, iktisadî inhitat tarihimizin zihniyet ölçüleri, hakikî bir Ortaçağ zihniyetinin bütün hususiyetlerini ihtiva etmektedir. Bu bakımdan Yakın-Şark Türk-İslâm memleketlerinin "Yeni Zamanlar,, çağını bu memleketlerde Ortaçağın bir devamı olarak tetkik etmektedir.

Nitekim, çağ taksimatında Yeni Zamanlara ait asırlarda yaşamış olan Nâbi (Ö. 1712) ve Marifênâme müellifi İbrahim Hakkı (Ö. 1772) gibi fikir ve san'at adamlarını da zihniyet icabı klâsik birer ortaçağ ahlâkçısı veya san'atçısı olarak ele almanın lüzumuna kanidir (Sf. 18).

Eserine hâkim olan ana fikir ve kanaatlerden birini temsil eden bu görüş tarzını müellif aşağıdaki mülâhazalarla delillendirmededir:

Osmanlı İmparatorluğunda kısa süren idarî ve askerî yükseliş devri aşıldıktan sonra tekrar Ortaçağa dönülmüştür. Bu bakımdan, Garpta

“Yeni Zamanlar,, diye adlandırılan ve gerçekten bütün hayat sahalarında yenilenme ve yükselme ile beraber giden devir, bizde açık bir gerileme ve çökme karakterini taşımaktadır ve Türkiye’de *Ortaçağın bu uzanışı*, cem’iyet ve kültür hayatının hiç bir sahasında, zihniyette olduğu kadar kuvvetli bir şekilde kendisini hissettirmemiştir (Sf. 16).

Bu noktada, yine müellifin ifadesi ile, 15 ve 16. asırlarda siyasi, mülki teşkilâtile Garba örnek olacak bir mükemmeliyet gösterdiği, hattâ umumî tahminlerin hilâfına lâik bünyesi ile aynı Avrupa medeniyetini imrendirecek ölçülere vardığı sırada, zihniyet dünyası olduğu yerde duraklamış, en ufak bir ilerleme kaydetmemiş olabilir mi? suali (Sf. 17) hakikaten hatıra geliyor. Gerçe müellif, zihniyet dünyasının dış kâhplarından müstakil bir hayat sürdüğüne inananlardan değildir. Altın üstte tesirleri kabul ettikten sonra, üstteki tahavvüllerden derinlere doğru in’ikâsları da kabul etmemek için ortada hiç bir sebep yoktur, diyor. Fakat satıh-altında ayrı bir tesir sahası, değişik ve müstakil bir “realite dünyası,, saklı olduğu kanaati üzerinde ısrarla duruyor: Zihniyet değişmelerine şekil ve kalıp az çok sür’atle intibak eder ve etmiştir, lâkin şekil değişmelerine zihniyet, aynı hızla kendini uyduramaz, ancak uzun bir zaman payının aşılmasından sonra onlara iltihak eder, “Dışardan bakılınca, hukukî, siyasi müesseselerin sathında - devrin karakterini tâyin cihetinden - bizi az çok tereddüde düşürecek başkalıklar, ilerleme veya gerilemeler her vakit görülebilir ve görülmüştür: Toprağın dağılışı tarzı, mülkiyet şekilleri, veraset usulü eskisinin aynı olamayabilir. Üstelik, merkeziyetsizliğin her şekline Ortaçağ denilip denilmeyeceği de ayrı bir meseledir. Fakat, dış yapıda ve “Satıh - üstü,, müesseselerdeki bu kararsızlık devam ededursun; onların altında - *ruh ve zihniyet dünyasında* - bizi aynı suretle tereddüde düşürecek bir başkalık yoktur., (Sf. 16) : feodal hayatın asırdan asıra aktardığı ağalık ve efendilik şuru, asıl ve neseb iddiası, an’aneçilik... karakteristik birer Ortaçağ kıymetleri olarak Yeni Zamanlara da devredilmiştir.

Dış unsurları ile “Ortaçağ,, tarifine kolay kolay sığdıramıyacak olan bu stil bir içtimaî - politik hayatın hattâ biraz da iktisadî teşkilât ve müesseselerin nesci altında, derinde saklı duran, onları kendisine kolay kolay nüfuz edemiyen *sathî inkilâplar veya dış kalıplar halinde uzak ve tesirsiz bir halde tutan zihniyet ve ahlâk dünyasının yoğurulmasına sebep olan âmiller ve bu âmillerin tesir şekilleri acaba nelerdir?*

*Müellifin tarih görüş ve felsefesini* belirtmek için bu sorunun cevabı ayrı bir ehemmiyeti haiz bulunmaktadır. Anlayabildiğimize göre, müellife nazaran iç ve dış elemanlar yekdiğerine irca edilemeyecek de-

recede kendi kanuniyetlerine tâbi müstakil varlıklar olmakla beraber, aralarındaki karşılıklı tesir ve aksi tesirlerle inkişaf etmektedirler. Bununla beraber, herhangi bir cemiyet nizamının dış kalıpları ile ruh ve zihniyet muhtevası arasında uzun bir devre boyunca mutabakattan bahsedilebilirse de, bu hal, her zaman mutlak ve değişmez bir zaruret mânasına alınmamalıdır. Nitekim, müellif İmparatorluk tarihinin hiç değilse kuruluş ve yükseliş asırları için bir nevi form ve zihniyet tezadı (tâbir caizse, kalp ve ruh ayrılığı) bahis mevzuu edilebileceğini söylüyor: "Üst tarafta İmparatorluk teşkilâtının ileri siyasi veçhesi, hattâ o devir için "modern,, sayılmağa değer merkezi idare nehci; alt tarafta feodalite mahsulü olan ağalık ve toprak beyliği ruhu, her cihetçe toprağa dayalı ağır, batı hayat görüşü, kısaca ortaçağ zihniyeti! (Sf. 194),,. Fakat yine müellife göre, bu ayrılık uzun müddet devam edememiştir: *Satıhtan gelen tesirlerle kısa bir zamanda yerinden oynatılması imkânsız olan ruh ve zihniyet dünyasının mukavemeti* neticesinde, modern karakter taşıyan idari müesseseler de soysuzlaştı. Bu suretle "satıhtaki ruhun kısa bir zamanda dışarıya rengini vermesi, hattâ bürokrat teşkilâtın en ileri asırlarında ve merkezlerinde bile, idare eden sınıfı bir nevi toprak ağası zihniyetle yoğurup işlemesi,, tarzında ifade edilen bir "tesir,, üzerinde ehemmiyetle durulmuş olması, "dış,, la "iç,, in, "satıhtaki üstü,, müesseselerle ruh ve zihniyetin karşılıklı tesir ve münasebetlerinde ikincinin bir nevi evleviyetine (priorite'sine) istikrar ve devamlılığına kanaat getirilmiş olduğu fikrini vermektedir. Bununla beraber, koyu bir "Ortaçağ zihniyetine dönüş,, ve "esnaflaşma,, hakkında kitabın entereosan tahlilleri ihtiva eden sahifelerinde iktisadi teşkilât ve münasebetlerin ve bu arada *Şark ticaret yollarının kapanmasından mütevellit iktisadi boğulma ve durgunluğun rolü üzerinde ehemmiyetle durulmuş olması*, diğer âmillerin ehemmiyetinin de lâzımgeldiği şekilde tebarüz ettirilmiş olduğunu gösterir. Bu suretle, müellifin her hangi bir tek taraflı görüşe tamâmile saplanmadan, hâdiselerin mâna ve teselsülünü aydınlatmak bakımından arz ettikleri ehemmiyet derecesine göre, tarihin "materyalist,, veya "idealist,, izah tarzlarından birini ön plâna koymuş olduğu anlaşılmaktadır.

\*\*

Müellifin iktisadi inhitat tarihimizin ana hatları ile tahlil ve izahı sadedinde üzerinde bu kadar ehemmiyetle durduğu zihniyet meselelerini tanımak hususunda müracaat ettiği bir kısım kaynakların hususi mahiyeti üzerinde de bir lâhza durmak yerinde olur. Filhakika, muayyen bir

devir ve muhitin tetkik edilmek istenilen hakikî zihniyetini doğrudan doğruya müşahede etmek imkânsızlığı karşısında onu türlü kaynaklardan ve bu arada *fikir ve san'at dünyasındaki akislerine göre, devrinin ahlâk ve edebiyat mahsullerinden faydalanarak, "yeniden inşa,, etmek mecburiyeti vardır. Fakat müellifin de işaret ettiği veçhile, bu usul, çok büyük bir dikkat isteyen tehlikeli ve kifayetsiz bir yoldur. Bilhassa bahis mevzuu olan fikir ve san'at mahsulleri, bizim Divan edebiyatımızda veya ahlâkçılarımızın eserlerinde olduğu gibi, çok defa samimiyet ve orijinallikten mahrum, hakikî yaşlarını lâıkyı ile tâyin etmek güç olan bir takım fikir ve şekilleri ezber tekrarlayan "skolastik,, eserler olunca, onların kısırılık ve tefsirde hataya düşmek hususunda arzettikleri tehlike derecesi büsbütün artmaktadır. Bu bakımdan geniş bir edebî kültüre sahip bulunan ve kaynakların bize verebileceği en mühim bilgileri bu gibi eserlerin karanlık satırları arasından, takdire şayan bir ihtiyat ve ilmi tahlil zihniyeti ile, bulup çıkarmasını bilen müellifi bu güzel teşebbüs ve cesaretinden dolayı, tebrik etmimiz lâzımgelir.*

*İktisadî zihniyet tetkikleri için elde mevcut diğer kroniklerle birlikte bu suretle oldukça kısır ve tehlikeli telâkki edilebilecek kaynakları da dillendirmek hususunda büyük bir tahlil kuvvetine malik olan aynı müellifin bir de bahis mevzuu devirlere ait canlı ve hakiki iktisat tarihi vesikalarına müracaat edebilmek imkânlarına sahip olduğunu düşünelim! Mültezim, tüccar veya "sermayedar,, bir kaç mümessil şahsın hal tercümesi, büyük Ticaret evlerinin muhasebe defterleri ve muhaberatı, iktisadî münasebetlerden doğan ihtilâflara ait mahkeme karar ve zabıtları; vasiyetnâmeler, miras taksimi maksadı ile mahkemelerce tanzim edilmiş mal envanterleri; tüccar, esnaf ve işe meseleleri ile ilgili olarak Devletin aldığı tedbirlere ait arşiv vesikaları, Devlet maliyesi ile alâkaları dolayısıyla iltizam işlerine ait Devlet muhasebe defterleri, tüccar ve esnaf hayatını canlandıran halk masalları, roman ve seyahatnâmeler.. ilâh gibi canlı kaynakları dillendirmek ve rakkamlarla konuşmak imkânları hâsil olunca, bu gün bahis konusu tetkikler sahasında zihin için karanlık kalan bir çok meseleler, bâm başka bir ziya altında aydınlanmış olacaktı. Fakat bütün bu zikredilen canlı kaynaklardan büyük bir kısmı, yalnız müellif için değil, fakat bütün Türkiye iktisat tarihçileri için ve maalesef ebedî olarak mevcut bulunmamaktadır. Bu kaynaklardan diğer bir kısmı da henüz istifade edilebilecek şekilde tasnif ve tertip edilmemiş, terkibi eserlerin yazılmasını kolaylaştıracak yaklaşıtrıcı çalışmalar, monografiler henüz neşredilmemiştir.*

Müellifin, iktisadî inhitat tarihimiz insanının zihin yapısına hâkim olan ölçü ve fikirleri devrin ahlâk ve tasavvuf kitaplarından, hiciv ve tehzil edebiyatından ... ilâh. *istidlâl yolu ile tâyin etmeğe çalışırken bu kaynakların mahiyeti icabı düşülmesi mukadder olan büyük bir tehlikeyi önlemek için*, türlü tedbirlere baş vurmak hususunda çok ihtiyath davranmakta olduğunu kaydetmiş idik. Şimdi de bu husustaki sistemli çalışmalarını tebarüz ettirebilmek için ortaya koyduğu *mühim bir tefrik*'in üzerinde durmamız lâzım geliyor:

Muayyen bir devirde muayyen bir yaşayış idealini telkine çalışan kaide ve düsturları ihtiva eden *iktisat ahlâkı ile fertlerin her günkü iktisadî faaliyetlerinde gerçekten takip ettikleri yaşayış ve davranış kaidelerini* birbirinden dikkatle ayırmak lâzım gelir. *Normatif ahlâk kitaplarından* bir devrin hakikî iktisadî zihniyeti, ancak dolayısıyla istidlâl edilebilir. Böyle bir tefrike haklı olarak büyük bir ehemmiyet veren müellifin, kitabının ana plânını hazırlarken bu esasa sadık kaldığı görülmektedir. Filhakika, eserin birinci kısmında (Sf. 39-91): "Ortaçağ ahlâkı ve iktisat zihniyeti,, umumi bir tarzda ve normatif şekli ile tetkik edildiği halde; ikinci kısım (Sf. 92-189), "*Realite karşısında Ortaçağ ahlâkı ve gerçek iktisat zihniyeti*,, başlığını taşımaktadır.

Böyle bir tefrik ile meydana konulmak istenilen hakikat şudur:

W. Sombart gibi bazı tarihçiler tarafından umumiyetle Ortaçağ iktisat ve ahlâkı bahsinde *temel kıymet ve idealler* olarak tesbit edilmiş olan hususiyetler, tatbikatta hiç bir zaman tahakkuk etmemiş olan *normatif ahlâk kaidelerinden mülhem zihni təcrit mahsulü fikirlerdir*. Meselâ, bir lokma ve bir hırka için çalışan kayıtsız ve kaygusuz insan, bir gerçek değil, ancak bir idealdir. Bu suretle, müellifin ifadesile, kendimizi bir kısım Avrupalı müelliflerin kapitalist zihniyeti sert ve kesin çizgileriyle tanıtmak için, onun gerisini ve hususile Ortaçağ zihniyetini, yine sert ve mübalağalı olarak, (kendi içine çekilmiş, her türlü kazanç hevesinden uzak, kanaatkâr bir hayat anlayışı) diye tarif etmek istemelerinden ileri gelmiş (Sf. 95) zihni bir konstrüksiyon karşısında bulmaktayız. Gerçe, tetkik ve mukayeseye vüzuh vermek için bazı yüz çizgilerini sert ve mübalağalı hatlarla ifadelendirmenin faydalı olacağı aşikârdır. Fakat, daha fazla vüzuba kavuşmak gayesile, bu sistemleştirme gayretini realitenin çehresini büsbütün silik bir hale getirecek kadar ileri götüremeyiz. Şu halde, *bütün zenginliği, tezadlı ve hattâ paradoksal halile müşahhas realiteyi canlandırmağa gayret etmek icap etmektedir*.

Bu bakımdan tetkik edilince Ortaçağ ahlâkının vaz'ettiği *ideal ölçü*

*çülerden yer yer sapma ve uzaklaşmaları müşahede etmemek imkânı yoktur:*

Evvelâ, yüksek tabaka (lâik ve dinî feodaller) arasında, ağalık ve efendilik şuurunun, mal ve mülk edinmek ihtirasının, bol istihlâk ve gösteriş hevesinin altın ve gümüş iptilâsının büyük nisbetlerde mevcut bulunması, Ortaçağ ahlâkının kıymetlerini realitede ancak *halk yığınlarına mahsus faziletler* haline sokmuş bulunmuyor mu?

Orta ve aşağı tabaka ruhiyatında kök salan zihniyet de, müellife göre, normatif ahlâk ve tarikat kaidelerinden dışarı taşmaktadır : kendisinin üstündekilere gıpta ve hasretle bakmak, onları taklide yeltenmek ahlâk ve fütüvvet kitaplarında daima kötülener rezaletler arasında görülmekle beraber; asıl ve neseb iddiası, kazanma ve zenginleşme hevesi, altın ve gümüş iptilâsı... ilâh. gibi feodal zihniyetin belli başlı tezahürleri arasında bulunan temayülleri Orta sınıf mensuplarında da bulunmaktadır. Zamanının ahlâkçıları ile şairlerinin eserlerinde orta ve aşağı sınıf mensuplarının unvan, rütbe ve ululuk düşkünlüğüne ait zaaflarını tenkit eden kayıtların bolluğundan müellif, "Osmanlı Devletinin idari ve askerî sahada itilâ devrinin belki en yüksek zirvesine kadar tımandığı bir sırada iktisat ve cem'iyet anlayışının halâ feodal zihniyete dayalı kalmakta devam,, ettiğini (Sf. 109) istidlâl ve hakikati çok renkli bir üslûp ve canlı ifadelerle izah ediyor.

Filhakika, müellife göre, Şark ticaret yollarının kapanması, *vaktile bu yollar boyunca teessüs etmiş olan hareketli bir kâr ve teşebbüs zihniyetinin* tabii seyri istikametinde inkişaf etmesine mâni oldu. Böyle bir iktisadî kapanma ve boğulma devrinde normal geçim yollarında vukua gelen daralma, esnaf ahlâkının da tereddî etmesine sebep oldu. Bu suretle, müsait şartlar altında ve ancak muvakkat bir zaman için meydana çıkmış olması lâzımgelen bir iktisadî canlılık devri geçtikten sonra müellifin "yeniden Ortaçağlaşma,, yahut "esnaflaşma,, tâbirleri ile ifade etmeği sevdiği bir vaziyet hâsıl oldu: Feodal zihniyetin devamı olan ağalık ve efendilik şuurunun ve mazbut bir iş hayatına hiç de müsait bulunmayan bir ruh ve sinir gevşekliği yaratmakta devam eden ahlâk ve tasavvuf terbiyesinin neticesi olarak, bilhassa Türk - Müslüman çoğunluğu, yaratıcı iktisadî faaliyetlere yabancı kaldı. Esnafın üstünde bir müteşebbis - sermayedar sınıfın teşekkül ederek iş ve istihsal sahasında her hangi bir değişme ve yenilenmeğe yol açmayışı, diğer taraftan esnaf kadrolarının ordudan (ulûfe ve vazife sahipleri arasından) gelenler tarafından istilâyâ uğraması gibi sebepler de bahis mevzuu soysuzlaşmayı hızlandırdı. Müellif, bu suretle esnafta görülen ruh ve zihniyet gerilemesi

hakkında birer delil olarak, "esnaf", "hırfet", "herif", "kâr" ve "kârhanne" ilâh. tâbirlerinde zamanla meydana gelen mânâ tahavvüllerini tahlil etmektedir (Sf. 149 - 151, 164).

Böyle bir iktisadî inhitat devrinde, insan ruhuna has bir kuvvet olarak daima mevcut kaldığı sabit olan kazanç hevesinin, normal ve tabii yollarla doyurulmak imkânlarını kaybedince nerelerde ve ne suretle tatmin vasıtaları aradığını tetkik eden müellif; kaba ve zorlu, uysal ve sinsi ve nihayet hile ve hayal mahsulü kazançları tetkik ediyor (Sf. 152-160) ve *iktisadî inhitat devrinin Şark dünyasını aynı asırların Garp medeniyetinden ayıran büyük farklardan birinin Şarkta*, iktisadî faaliyetlerin hesaplı bir işletme sonunda getireceği kâra bel bağlanacak yerde mûtad piyasa şansları ve rasyonel vasıta ve imkânlar dışında, siyasi - politik tesirlere, irrasyonel spekülâsyon yollarına zor ve hileye müracaat edilmesi olduğunu misallerile tesbit ediyor.

Müellifin burada müracaat ettiği kaynakların ve bu arada bilhassa kroniklerin hususî mahiyeti dolayısıyla, büyük tüccar ve hakikî iş adamlarından ziyade bir nevi nüfuz ve ikbal vurguncusu siyaset adamı veya devlet memuru vaziyetinde olan ümeranın ve bilhassa defterdar ve vezirlerin servet ve zihniyetlerine ait misaller üzerinde durduğunu kaydedelim. Yukarıda kaynaklar bahsi tahlil edilirken zikretmiş olduğumuz vesikalardan bir kısmı günün birinde ele geçer veya mevcut olanları üzerinde yapılacak etüdler bize bahis mevzuu devirlerin hiç olmazsa tüccar veya mültezimleri hakkında işe yarayacak malûmat verebilir; *bahis mevzuu inhitat devirlerinde dahi şarklı veya garplı iş adamlarının iktisadî zihniyet bakımından aralarında ancak bir derece tekâmül farkının mevcut bulunduğunun anlaşılacağını ve siyasi yollarla servet kazanmış olanların ruh yapıları ile, hakikî iş adamlarının zihniyeti arasında bir tetrik yapmak zaruretinin hâsıl olacağını* kuvvetle tahmin ediyoruz. Fakat malûmatımızın bugünkü durumunda, mevcudiyetlerinden şüphe kat'iyen caiz olmamakla beraber, haklarında fazla birşey bilmediğimiz bir sınıf halkın iş ve meslek ahlâklarına ve içtimâî bir sınıf olarak teşekkül ve inkişafına ait muhtemel hususiyetleri böylece kayıt ve müellifi takib ederek, devre karakterini ve rengini vermiş olan hâkim umumî telâkkinin bâriz hususiyetlerini aramağa ve şematik bir şekilde tesbite devam edebiliriz.

Aynı şekilde, müellife göre, umumiyetle normal ticarî yollar dışında gasp ve intisap yolu ile teşekkül eden ve *düzgün bir işletme çerçevesi içinde kendi kendisini yenileyecek olan bir gelir ve istihsal kay-*



*nağı haline sokulamayan servet*, herhangi yeni bir gasp ve müsadere ile toptan kaybedilinceye kadar, zevk ve huzur içinde azar azar tüketilecek bir istihlâk fon'u halinde muhafaza edilmektedir. (Sf. 175). Bu halile Ortaçağ zengininin de, umumiyetle devrin diğer tipleri gibi, feodal zihniyetin ağalık ve efendilik şuurunun izlerini taşıması gayet tabiidir: Konak hayatı, evlât ve ayal bolluğu, görünüş ve gösteriş hevesi, asıl ve neseb merakı... kendilerinde fazlasile mevcuttur ve bu sebeple, yine müellife göre, Şarkta *Medici*'ler veya *Fugger*'ler ayarında nesilden nesile aktarıldıkça miktarı artacak bir servete sahip büyük tüccar ailelerinin türeyemeyişi, iktisadî veya siyasi şartlar kadar, inhitat devri zengininin zihniyetine ait bu hususiyetlerle bilhassa izah edilebilir (Sf. 176). Bir tarafta, insanın yer yüzüne devamlı bir çalışma ve kazanma misyonu ile gönderildiği ve o sebeple durup dinlenmeden çalışması lâzımgeldiğini belirten *aktivist* telâkki; onun karşısında ise, dünyanın sadece maddî hazlarına kıymet veren, tat tarafını alıp gerisini lüzumsuz bir zahmet ve külfet diye bırakan âtil - istihlâkçi bir hayat anlayışı! (Sf. 182).

Bu suretle, *yekdiğerine herhangi bir şekilde ircât mümkün görül-meyen bu iki ayrı zihniyeti göze çarpan hususiyetleri ile çizebilmek için, mubalağaya kaçan ve insan ruhunun daima ve her yerde aynı kalan bazı esaslı temayülleri ile tarihi realiteyi biraz zorlama bahasına elde edilmiş olan bu kabil zihni tecrit mahsulü şemalar*, müelifin ince tahlil ve tavsiyeleriyle mümkün olduğu derecede canlandırılmakta ve Ortaçağ iktisat zihniyetine âit tahliller kitapta aşağıdaki şekilde hülâsa edilmektedir:

### I. İş hayatı :

- a) Çalışma tarzı ve temposu: âtil, durgun (statik),
- b) İş ve meslek tutma: Alışıldığına ve bellendiğine göre (tradisyonalist).

### II. Serveti :

- a) Menşei : "İktisat dışı,, (Büyük bir kısmı: siyasi menşeli)
- b) Kullanış tarzı : yine "İktisat - dışı,, maksat uğruna : Gösteriş, mevki ve mansıb ilâh.. yolunda. Fazlası gömülü veya çıkınlı!

### III. Kıymet muvazenesi:

İstihalden ziyade istihlâke dayalı: a) İstihlâkçi zihniyet, b) İstihlâke göre ayarlı iktisat rejimi.

\*\*

Her hangi bir devrin fikir ve zihniyet dünyası üzerinde yapılan araştırmalar dönüp dolaşıp o devrin tipik insanına gelip dayanacağına göre, burada tetkik mevzuu ettiğimiz eser de bir portre denemesi ile sona eriyor:

Müellif, “çeşit çeşit içtimai sınıfların olanca renk ve şekil bolluğu içinde alt alta sıralandıkları bir muhitte, hem de başı sonu olmıyan bir tarih ve coğrafya plânında böyle bir denemeye girmenin zorluğu,, na (Sf. 58) daha evvel işaret etmiş bulunmakla beraber; bütün o tiplerin aralarındaki renk, menşe ve istikamet farklarına rağmen, aralarında müşterek vasıfların her zaman bulunabileceğini ileri sürerek, bu vasıfların nasıl bir hayat anlayışında bir araya geldiklerini arıyor ve neticede, *İktisadi inhitat tarihimizin tipik insanın portresinin müşterek ve umumî hatlarını* şu şekilde çiziyor:

A. *Atalet insiyakı* : İptidai tekniğin, geri nakil vasıtalarının istihsal temposunu son derece yavaş tutmuş olduğu ve uzun vâdeli hesapları imkânsız kılan emniyetsizlik faktörü faaliyet imkânlarını fazlasıyla daralttığı bir sırada, *ataletin şark fatalizmi gibi mânevî faktörler tarafından da teşvik görmesi*, bu devirde, muhitine müessir olmak ve istikamet vermek cihetinden enerji ve aksiyon tarafı zayıf kalmış bir adam tipinin meydana gelmesine sebep olmuştur.

#### B. *Kendiliğinden davranabilme (spontanité ) noksanı* :

Ortaçağ insanı muayyen toplulukların, tarikat ve fütüvvet teşkilâtının ilâh... çözülmüş bir uzvu gibi olduğundan, hayat ve kâinat görüşlerini tek başına, kendi mantığının icaplarına göre yoğurup şekillendirmesi beklenemez. Hayatın tadını yığana ve bütüne uymakta bulan tarikat ahlâkı ve esnaf cem'iyetlerinin psikolojisi de onun şahsiyet ve hüviyetini eritmişti. Şahsî irade ve muhtariyeti bu derecede küçülten, kulluk ve kölelik ruhunu dinî ve mânevî plânda bu derecede sağlam temeller üzerine oturtulmuş bulunmasının insanların bu devirde “din büyükleri,, ile “dünya beyleri,, nin idaresine tâbi bir yığın teşkil etmesini son derecede kolaylaştırmış olacağı aşikâr idi.

#### C. *Zekâ ve zihni murakabe noksanı, hesap ve sayı kavrayışının geriliği*:

Filhakika, hesap ve sayı işlerini hafif tarafından alıvermek “précapitaliste,, insanın her yerde temel hususiyetlerinden biridir. Bu bakımdan müellif, Şark ticaretinin henüz parlak devirlerinde Doğu Anadolu-

nun, bilhassa İran'ın belli başlı ahlâk ve siyaset eserlerinde hesap ve defter tutma itiyadının in'ikâslarını görmenin kâbil olduğunu ve hattâ bazı garph tarihçilerin Venedik ve diğer İtalyan şehirlerinde mebdelerini işaret ettikleri *hesap ve defter tutma usulünün daha evvel Şark ülkelerinde başladığına ve oradan Garba geçmiş olduğuna* hükmedilebileceğini kabul etmekle beraber; Şarkta tıpkı ticaret kapilarizmi gibi, bu kabil bir *hesapçı ve rasyonalist zihniyetin* de uzun müddet tutunamadığına hükmetmektedir. Müelife göre, ticaret malûm sebeplerle geriledikçe, servetin tekrar feodal mülkiyet şekline girmesi, para ve umumiyetle menkul malların gittikçe donup katılaşması, bu neticeyi hâsil etmiş olmalıdır (Sf. 204, 207).

\*  
\*\*

Bu suretle, iktisadî inhitat tarihimizle ilgili olarak üzerinde durulup düşünülecek çok çeşitli meseleleri *zengin ilhamlarla dolu kuvvetli bir ifade ile teşrih eden, zihniyet meseleleri üzerinde şimdîye kadar Garpta yapılmış tetkikleri gayet iyi tanıdığı gibi, Şarka ait kaynakları da büyük bir zevk ve vukuf ile seçip konuşturmasını bilen bu kıymetli eser* hakkında okuyucularımıza bir fikir verebilmek için yaptığımız *kısa tahliller* burada sona ermiş bulunmaktadır.

Eser, fikrimizce her şeyden evvel Türkiye İktisat tarihi tetkiklerinin şimdîye kadar sahipsiz kalmış olan bir cephesine gerekli *ilmî metod ve düzeni* getirmiş ve bu suretle bu sahada bundan sonra çahşacak olanların işini ziyadesiyle kolaylaştıracak müsbet neticeler sağlamıştır. *Hâdiselerin izahında muhtelif âmillerin hissesini ve yerini tâyin etmek hususunda müellifle her zaman aynı fikirde olmadığımız yerler bulunabilir.* Esasen müellif, tetkikimizin ilk sahifelerinde kaydettiğimiz beyanlarından da anlaşılacağı gibi, konsepsiyon ve metod bakımından *bizim daha fazla alışık olduğumuz pozitif tarih tetkiklerine bir hayli yabancı kalan sahalarda, tarih sosyolojisi veya felsefesi ile ilgili problemler ülkesinde fikir ve kalem oynatmaktadır.*

Mevzuun mahiyet ve metod itibarile arzettiği bu hususiyetler, *Şarka ait iktisadî tarih tetkiklerinin ve bu gibi mevzuları işlemeğe müsait arşiv malzemesinin son derece az oluşunun ortaya çıkardığı müşkiller hesaba katılırsa, eseri ciddi ve sabırlı mesai neticesinde ulaşılmış büyük bir muvaffakiyet saymamak imkânsızdır.* Bu gibi terkip ve tahlil eserlerinin vakit vakit tecrübe edilmesinin pozitif dediğimiz tarih araştırmalarının müstakbel inkişafı için büyük bir kıymeti olduğu da malûmdur.

Yazımıza son verirken, kendi eserinin kıymet ve mahiyeti hakkında yerinde mütalaâlar beyan etmek olgunluğunu göstermiş olan müellifin kitabın mukaddemesinde vermiş olduğu şu hükümleri de buraya kayedecek olursak tanıtmak istediğimiz kitap hakkında okuyucularımıza tam bir fikir vermiş olacağımızı zannediyoruz:

“Zihniyet araştırmaları, nerede olursa olsun, daha evvel morfolojik tetkiklerin başlamış ve hayli ilerlemiş olmalarını şart koşar. Bu yapılmadıkça, zihniyete dair araştırmalar nihayet birer mesele vaz'ından, yahut izah denenmesinden ileri gidemez. Biz, kendi sahamızdaki bu noksanları bildiğimiz için, eserin başlığına “Umumi bir tahlil denemesi,, sözünü katmaktan kendimizi alamadık,, (Sf. 9)

Ö. L. BARKAN



**Fernand Braudel** : *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. (Philippe II. devrinde Akdeniz ve Akdeniz memleketleri)*, Paris 1949 (Sf. 1160).

Türkiye tarihi üzerinde çalışanlar tarafından, neşri, büyük bir ilmi kâdise sayılacağından şüphe etmediğimiz bu eserin hakiki kıymet ve ehemmiyetini belirtmek maksadı ile, kitabın Türk okuyucular için ilk bakışta kâfi derecede mânalı olmayan ismi üzerinde bir lâhza durmamız lâzımgelmektedir:

Philippe II. (1556 - 1598), XVI. asrın ikinci yarısında Avrupa'da İspanya'dan başka İtalya'nın büyük bir kısmı ile *Flandre* ve *Pays - Bas* memleketlerini, Avrupa haricinde ise Orta Amerika ile Güney Amerika'nın büyük bir kısmını ve 1580 den itibaren de Portekiz ve Portekizlilerin Batı Afrika ve Hindistandaki müstemlekelerini ihtiva eden büyük bir İmparatorluğun başında dünya politikasını idare etmiş bir hükümdardı.

Aynı devirde Akdeniz sahillerinde bulunan diğer memleketlerin mühim kısmı (Anadolu, Balkanlar, Suriye, Mısır ve Şimalî Afrika) ise, Osmanlı İmparatorluğuna dahil bulunduğuna göre, Prof. Braudel, *Philippe II devrinde Akdeniz memleketlerinin tarihini yazdığı kendisine mevzu intihap etmekle*, Kanuni Süleyman (1520 - 1566), Selim II. (1566-1574) ve Murat III. (1575-1595) gibi Osmanlı Sultanlarının hükümdarlık yaptıkları azamet devirlerinde bu İmparatorluğun hâkimiyeti altında bulunan memleketlerin de tarihini yazmakta, daha doğrusu bu de-